

Historia, chronologia i organizacja społeczna

Okres omawiany tu obejmuje okres od 1500 do 1800 lat. Istnieją potencjalnie dwa główne sposoby podziału tego długiego okresu czasu w celu zidentyfikowania głównych faz i określenia zmian, które miały miejsce. Pierwszym z nich jest metoda czysto archeologiczna, która zapewnia jedynie względny system, podczas gdy drugi, wykorzystujący metody naukowe, takie jak datowanie radiowęglowe, daje nam daty absolutne. W niektórych przypadkach daty absolutne uzyskane metodami naukowymi można porównać z datami uzyskanymi z inskrypcji historycznych lub quasi-historycznych. Archeologiczna lub względna sekwencja zaczyna się od okresu Uruk, nazwanego na cześć miejsca, w którym po raz pierwszy zidentyfikowano charakterystyczną prostą ceramikę, a my przyjrzymy się najpierw innym archeologicznie rozpoznawalnym cechom tego i kolejnych okresów. Mogą one następnie zostać wykorzystane do ustalenia względnego datowania miejsc. Okres Uruk charakteryzował się szybkim wzrostem liczby osadników i pojawieniem się czteropoziomowej hierarchii osadniczej. To znaczy, po raz pierwszy powstały osady wystarczająco duże, aby nazwać je miastami, a także miasteczkami, wioskami i przysiółkami. Nic dziwnego, że w tym okresie rozwinął się również bardziej złożony system administracyjny i bardziej rozwarstwione społeczeństwo, wraz z pojawieniem się pierwszych świeckich przywódców. Niestety, wydaje się, że pojawiły się również armie i zorganizowana wojna. Wszystkie te cechy są w pewnym stopniu rozpoznawalne w zapisach archeologicznych. Pod względem technologicznym był to czas szybkich i ważnych zmian. W metalurgii po raz pierwszy widzimy zastosowanie wyrafinowanych procesów odlewniczych; w ceramice widzimy użycie szybkiego koła; być może najważniejsze jest wprowadzenie pierwszego pisma piktograficznego na glinianych tabliczkach. Towarzyszyło temu wprowadzenie pieczęci cylindrycznej. Okres Uruk był prawdopodobnie najbardziej innowacyjnym i najważniejszym okresem w historii Mezopotamii, a jego wpływ był odczuwalny aż do Morza Śródziemnego i płaskowyżu anatolijskiego. W ciągu ostatnich dwudziestu lat napisano ogromną ilość tekstów na temat przyczyn tej tak zwanej rewolucji miejskiej, która wyróżnia okres Uruk, i nie ma potrzeby, aby robić tutaj więcej niż zarysować niektóre z bardziej powszechnie akceptowanych idei. Jednym punktem, co do którego większość naukowców jest obecnie zgodna, jest to, że termin „rewolucja” jest niewłaściwy. Wyniki były z pewnością rewolucyjne, ale sam proces był długi i powolny. Zgadza się również, że nie jest już możliwe wskazanie pojedynczego bodźca lub przyczyny, która spowodowała te zmiany. Kiedyś uważano, że presja populacji, handel lub nawadnianie mogą być przywoływane, aby wyjaśnić wszystko, ale dzisiaj przeważa bardziej wyrafinowany pogląd zorientowany na systemy, który woli powoływać się na szereg powiązanych ze sobą czynników. Uważa się, że działają one na siebie nawzajem, aby wywołać efekt, który jest znacznie większy niż suma poszczególnych części. Ulubieni „główni motorzy”, jak są czasami nazywani, nadal obejmują starych faworytów, takich jak wzrost populacji, rozwój handlu zewnętrznego i wewnętrznego oraz coraz większe wyrafinowanie systemu nawadniającego. Jest miejsce na inne możliwe czynniki, które są trudniejsze do zidentyfikowania w zapisach archeologicznych, takie jak drobne wahania klimatu, a nawet obecność charyzmatycznych jednostek, które mogły gromadzić wokół siebie ludzi. Te bodźce mogły działać w Mezopotamii tylko wtedy, gdy istniała nadwyżka rolna. Ta nadwyżka umożliwiła szereg innych wydarzeń. Dostarczała zboża na eksport, dzięki czemu kraj mógł handlować surowcami, których tak wyraźnie brakowało; umożliwiła również pojawienie się pełnoetatowych specjalistów, którzy sami nie byli głównymi producentami. Ludzie ci mieli inne umiejętności techniczne i zapewniali wiedzę administracyjną niezbędną do koordynowania znacznie bardziej złożonego społeczeństwa, które zaczęło się pojawiać. Specjalizacja tego rodzaju doprowadziła z kolei do bardziej rozwarstwowanego społeczeństwa z nierównym podziałem bogactwa i statusu, co można prześledzić zarówno w architekturze, jak i w grobach. Wydaje się również, że nastąpił wzrost skali działań wojennych, ponieważ koncentracja zasobów doprowadziła do tego, że niektóre społeczności stały się zauważalnie bogatsze niż ich sąsiedzi. Początki tego złożonego procesu, który wciąż nie jest w pełni

zrozumiany, można dostrzec w poprzednim okresie Ubaid, ale dopiero w okresie Uruk można dostrzec w pełni miejski wzór osadnictwa, z czterema poziomami osadnictwa, o których mowa powyżej, na równinie południowej Mezopotamii. Północ Mezopotamii nie wydaje się rozwijać tak szybko. Następnym okresem, Jemdat Nasr, nazwanym ponownie na cześć miejsca, w którym po raz pierwszy znaleziono ceramikę, jest trudniejszy do zdefiniowania. Z pewnością trwał znacznie krócej i brakowało mu innowacyjnej jakości Uruk, ale jego związek z okresami poprzedzającymi i następującymi po nim jest nadal przedmiotem dyskusji. Istnieje niewiele, jeśli w ogóle, dobrze wykopanych, w pełni udokumentowanych, warstwowych sekwencji, które obejmują koniec Uruk, Jemdat Nasr i następujące po nim wczesne okresy dynastyczne I. Kiedyś uważano, że okres Jemdat Nasr można zidentyfikować po obecności pewnego rodzaju cylindrycznej pieczęci z mocno wywierconymi wzorami, często przedstawiającymi kucające postacie z warkoczami, najwyraźniej wykonujące różne prace domowe. Ostatnio te pieczęcie znaleziono razem z pieczęciami typowymi dla klasycznego stylu Uruk, więc nie można ich już uważać za wskaźniki chronologiczne. Dało to początek sugestii, że Jemdat Nasr nie ma niezależnego istnienia chronologicznego. Jednakże inny typ skamieniałości z tego okresu, malowane naczynie z charakterystyczną fioletową powłoką, nadal jest znajdowany warstwowo między naczyniami z Uruk i wczesnodynastycznymi w miejscach takich jak Abu Salabikh, a mniej charakterystyczne typy naczyń można teraz przypisać do tej fazy. Możliwe jest również wyizolowanie określonego stylu półpiktograficznych tabliczek, które należą wyłącznie do tego okresu. Jemdat Nasr został odroczone jako okres, ale jego zasięg geograficzny nadal nie jest właściwie zdefiniowany i mógł mieć dość ograniczoną lokalną dystrybucję w dolinie Dijala i na równinie sumeryjskiej. Wazony w tym samym stylu zostały również znalezione wzdłuż wybrzeża Zatoki Perskiej i w Omanie, gdzie nie są rodzime, co wydaje się wskazywać na pewnego rodzaju kontakty handlowe między tymi dwoma obszarami. Wczesnodynastyczny okres, który nastąpił później, jest o wiele bardziej znaczący zarówno pod względem czasu, jak i materiału. Wykopaliska w dolinie Diyala w latach 30. XX wieku pod kierownictwem wybitnego uczonego Henri Frankforta ustaliły sekwencję faz w okresie wczesnodynastycznym (ED) i określiły ich cechy archeologiczne. Istnieją trzy główne podziały, a trzeci został teraz dodatkowo podzielony na Ula i IIIb. Każda faza charakteryzuje się zmianami stylistycznymi w ceramice i pieczęciach cylindrycznych. Na przykład ED I charakteryzuje się szkarłatnymi naczyniami o wzorach zarówno geometrycznych, jak i figuralnych, które nie występują w późniejszych fazach. ED II ma trochę szkarłatnej ceramiki, ale po tym malowana ceramika znika z repertuaru, a pewien rodzaj prostego dzbanka z pionowym uchwytem staje się najbardziej typowym naczyniem. W innych obszarach obserwuje się coraz większe opanowanie technologii, ale nie ma większych innowacji. Istnieją oczywiście wyjątki od tej generalizacji, a w architekturze okres ten wyróżnia się wykorzystaniem cegły płasko-wypukłej. Ta cegła jest prostokątna, ale górna powierzchnia jest wygięta w łuk. Zazwyczaj układa się ją w jodełkę i chociaż znaleziono ją na początku okresu Agade, jej użycie jest znacznie powszechniejsze w okresie ED. Jedną nową formę architektoniczną można również przypisać końcowi okresu ED i jest to słynny ziggurat lub wieża schodkowa, która mogła być początkiem biblijnej historii o Wieży Babel. Najwcześniejsze z tych wież schodkowych znaleziono w wielu miejscach w okresie ED III. Oprócz cech fizycznych okres ED jest zwykle uważany za okres, w którym po raz pierwszy ukształtowała się koncepcja polityczna miasta-państwa. Historia tego czasu, o ile można ją odtworzyć, jest naznaczona przenoszeniem władzy politycznej z jednego do drugiego z głównych miast na równinie sumeryjskiej. Miastami wydają się rządzić gubernatorzy lub książęta, prawdopodobnie z pomocą jakiegoś rodzaju zgromadzenia obywateli. Władca miał obowiązki wojskowe, sądownicze i religijne, a władza świątyni jest najwyraźniej mniejsza niż w Uruk, chociaż świątynia nadal była głównym właścicielem ziemskim i ważną częścią gospodarki. Wydaje się, że świeckie i religijne aspekty państwa były w pewnego rodzaju równowadze. W okresie Agade, który nastąpił później, po raz pierwszy władza świecka miała dominujący wpływ; po raz pierwszy również cała równina sumeryjska została zjednoczona pod jednym zdobywcą, wielkim Sargonem z Agade. Pozostałości archeologiczne z okresu

Agade są bardzo skąpe, z przyczyn, które zostaną zbadane w następnym rozdziale, ale przetrwało kilka wspaniałych dzieł rzeźbiarskich, zarówno kamiennych, jak i miedzianych, które dają nam kuszący wgląd w materialną kulturę tego okresu. Rzemiosło jest nawet lepsze niż w okresie ED, a styl staje się stopniowo bardziej naturalistyczny. Wiele z zachowanych dzieł przedstawia królów dynastii wyrzeźbionych w twardym czarnym diorycie, a wielka stela przedostatniego króla, wnuka Sargona, Naram-Sina, przedstawia zwycięskiego króla z atrybutami boskości. Nosi rogaty hełm, który wcześniej nosili tylko bogowie. W współczesnych tekstach jego imię jest zapisane znakiem boga, co stanowi kolejne ważne zerwanie z tradycją. Oto kolejny dowód triumfu króla, który teraz przyjął boski status i w ten sposób połączył oba sektory państwa - pałac i świątynię - w swojej osobie. Królowie Agade, jak się wydaje, postrzegali siebie przede wszystkim jako dowódców wojskowych. W zachowanych inskrypcjach królewskich duży nacisk położono na ich zwycięstwa, ale byli oni również bardzo aktywni w sferze administracyjnej, centralizując rząd i przekazując podbite terytorium w formie dotacji ziemskich swoim w większości semickim zwolennikom. Ta działalność znajduje odzwierciedlenie zarówno w monumentalnej sztuce, jak i pieczęciach z tego okresu. Jest jednak jasne, że niektórzy starzy sumeryjscy gubernatorzy miast pozostali na stanowiskach i służyli pod królami Agade. Nie wydaje się, aby doszło do jakiegokolwiek wiktymizacji starego porządku. Pomimo militarnej sprawności królów Agade, ostatni z nich został obalony przez wrogą hordę ze wschodu dowodzoną przez Guti, konglomerat plemion z gór Zagros, prawdopodobnie ściągnięty na równinę przez swoją widoczną pomyślność. Guti dominowali w Sumerze przez okres szacowany na okres od czterdziestu do dziewięćdziesięciu lat, ale obecnie ogólnie preferuje się niższą liczbę. Pozostawili niewiele śladów archeologicznych i zostali ostatecznie wyrzuceni przez sumeryjską koalicję dowodzoną przez gubernatora Uruk. On z kolei został szybko wyparty przez jednego ze swoich oficerów, Ur-Nammu z Ur, który założył ostatnią z wielkich sumeryjskich dynastii, trzecią dynastię Ur. Okres Ur III był okresem wielkiej prosperity, z rozkwitającą gospodarką pozwalającą na zainicjowanie wielkich programów rekonstrukcyjnych we wszystkich głównych miejscach kultu, szczególnie w samym Ur. Sztuka tego okresu jest bardzo udoskonalona, ale brakuje jej ognia przykładów z Agade. Wyjątkiem od tej generalizacji może być duża liczba glinianych tabliczek i figurek przedstawiających wiele aspektów codziennego życia, a także apotropaiczne figury bogów i demonów. Są tam urocze figurki zwierząt, a także dość stereotypowe typy bogiń i aniołów stróżów. Znalezione nawet meble, takie jak łóżka i krzesła z gliny, chociaż ich znaczenie nie jest tak naprawdę znane. Archeologicznie rzecz biorąc, najbardziej znaczącą cechą okresu Ur III jest wspaniała monumentalna architektura. Pod koniec dynastii sumeryjska władza polityczna została praktycznie wyniszczona, a tylko dwa miasta, Isin i Larsa, przetrwały jako niezależne byty przez kilka kolejnych lat. Władza polityczna nigdy nie miała się już odrodzić, ale przerwa w kulturze materialnej jest znacznie mniej widoczna.

Datowanie absolutne

Przyjrzelśmy się względnemu datowaniu interesujących nas okresów i teraz spróbujemy umieścić je w pewnego rodzaju ramach dat absolutnych, opartych w dużej mierze na liczbach uzyskanych z techniki analizy węgla-14. Takie daty, zwłaszcza gdy są oparte na próbkach z pojedynczego horyzontu archeologicznego, a nie na sekwencjach warstwowych, nie powinny być traktowane jako nic więcej niż wskazanie możliwej daty kalendarzowej, zwłaszcza że nadal istnieją rzeczywiste problemy z kalibracją dat radiowęglowych z tym, co można by nazwać rzeczywistym, historycznym czasem. Daty radiowęglowe można w niektórych przypadkach porównać z datami uzyskanymi z dowodów historycznych. Okres Uruk jest konwencjonalnie uważany za rozpoczęty około 3500 p.n.e., ale w miarę jak pojawiają się nowe, zrewidowane daty radiowęglowe, można przedstawić mocne argumenty za sugerowaniem, że datę tę można przesunąć o cztery lub nawet pięćset lat. Ta sprawa opiera się na dwóch nowych zestawach dat, jednym z późnych stanowisk Uruk w północnej Syrii i drugim z późnego predynastycznego Egiptu, okresu zasadniczo współczesnego późnemu Uruk w Mezopotamii. Na

podstawie tych dat można by zasugerować przedział czasowy 3400-3200 p.n.e. dla późnego Uruk. Początek okresu jest trudny do ustalenia, ale wykopaliska w stanowisku typu Uruk zidentyfikowały jedenaście głównych poziomów, niektóre z nich z istotnymi podokresami, tak że okres 600 do 800 lat nie wydaje się śmieszny, zwłaszcza jeśli pamiętamy, ile niezwykłych innowacji można przypisać temu okresowi. Więcej dat z wczesnej części okresu byłoby cennych. Bardzo niewiele jest dostępnych bezpośrednich dowodów na datę okresu Jemdat Nasr, który, jak już zasugerowaliśmy, wydaje się trwać stosunkowo krótko. Daty początku ED I skupiają się około 2900 r. p.n.e., co wskazywałoby na maksymalnie 300 lat dla Jemdat Nasr od około 3200 do 2900 r. p.n.e. Na podstawie samych badań archeologicznych może się to wydawać dość hojnym przydziałem czasu i prawdopodobnie można by go skompresować nawet o sto lat. Obecnie dostępnych jest wiele dat radiowęglowych z późniejszego ED, głównie z Nippur i Abu Salabikh. Wskazują one daty około 2800 r. dla końca ED I i około 2600 r. dla początku ED Ula. Daty radiowęglowe dla najpóźniejszego ED IIIb i następujących po nim okresów Agade nie są dostępne i jesteśmy zmuszeni polegać na quasi-historycznych datach pochodzących z list królewskich i innych inskrypcji dla tego przedziału czasowego. Pozycja w Ur III jest nieco lepsza, a data początku okresu z Ur jest obliczona na 2230 ± 85 p.n.e., a inna z Nippur na koniec dynastii daje 2303 ± 109 , co z historycznego punktu widzenia wydaje się o wiele za wysokie i powinno zostać odrzucone. Wspomnieliśmy już, że przynajmniej dla dynastii Agade i Ur III możliwe jest sprawdzenie dat radiowęglowych z datami pochodzącymi ze źródeł historycznych. Wcześniejsze zapisy historyczne są tak niekompletne, że sprawdzenie staje się niezwykle trudne. Najważniejszym ze źródeł historycznych jest Sumerian King List, dokument faktycznie sporządzony po upadku dynastii Ur III i którego interpretacja jest obciążona trudnościami. W miarę jak nasza wiedza wzrastała, jej niedociągnięcia jako autentycznego dzieła historycznego stawały się coraz bardziej oczywiste. Niektóre dynastie, takie jak te z Lagasz, dla których mamy niepodważalne dowody w postaci inskrypcji rzeczywistych władców, są całkowicie pomijane; inne dynastie, o których wiemy, że były współczesne sobie nawzajem, znów z królewskich inskrypcji, które ustanawiają synchronizacje, są pokazane jako sekwencyjne; lata panowania najwcześniejszych dynastii są fantastyczne, przypisując poszczególnym królom panowanie trwające tysiące lat i, wreszcie, w zapisach jest wiele luk (Jacobsen 1939). Można przedstawić mocne argumenty za sugestią, że Lista Królów jest w rzeczywistości częścią politycznej polemiki, ale nawet tak wiele dowodów w niej zawartych ma znaczną wartość. Dodatkowe informacje można uzyskać z inskrypcji królewskich, które czasami podają lata panowania, a także imię władcy. Czasami takie inskrypcje zawierają również informacje o ważnych wydarzeniach tamtych czasów, takich jak zwycięskie kampanie lub duże projekty budowlane. Od okresu Agade, kiedy system datowania został zrewidowany, takie informacje można znaleźć również w nazwach lat, na podstawie których sporządzono kalendarz. Każdy rok był nazywany po jakimś ważnym wydarzeniu, które miało miejsce w poprzednim roku. Daty absolutne pochodzące z tych źródeł dla okresów Agade i Ur III, podczas których Lista Królów jest w miarę kompletna, uzyskano, pracując wstecz od dat zaproponowanych na podstawie astronomii dla Hammurabiego z Babilonii, którego dynastia zastąpiła dynastię Ur III po niespokojnym okresie o nieokreślonej długości. Pięć możliwych dat wstąpienia na tron Hammurabiego zaproponowano na podstawie obserwacji planety Wenus, odnotowanych za panowania jednego z następców Hammurabiego. Większość uczonych obecnie opowiada się za środkową datą 1792 r. dla tego wydarzenia i, licząc wstecz od tego roku, daty 2112-2006 p.n.e. są podawane dla dynastii Ur III i 2317-2191 p.n.e. dla władców Agade. Jednakże ostatnio ponowna ocena dowodów astronomicznych sprzyja dacie 1848 r. p.n.e. dla wstąpienia na tron Hammurabiego i jeśli zostanie to zaakceptowane, daty wcześniejszych okresów będą musiały zostać odpowiednio skorygowane (Huber 1982). Należy powiedzieć, że w odległości czterech tysięcy lat rozbieżność pięćdziesięciu lat nie wydaje się mieć fundamentalnego znaczenia. Nawet ta skromna ilość ekstrapolacji jest obciążona niepewnością, a próby datowania ED podobnymi metodami nie okazały się przydatne. Podsumowując, można zauważyć, że zarówno metoda naukowa, jak i historyczna, żadna z nich nie jest w pełni zadowolająca,

sugerują, że okres od wczesnego Uruk do końca okresu Ur III obejmował okres około 1800 lat. Okres Uruk prawdopodobnie rozpoczął się około 3800 r. p.n.e., a dynastia Ur III zakończyła się tuż przed 2000 r. p.n.e.

Historia i organizacja społeczna

Szczegóły historii można znaleźć w wielu podręcznikach, z których większość jest nieco nieaktualna, takich jak Cambridge Ancient History i Hallo i Simpson 1971. Ta sekcja dotyczy okresu, w którym sumeryjski był jednym z języków używanych na obszarze między Tygrysem a Eufratem, na południe od linii Hit-Samarra. Nie był to jedyny język używany tam; używano również dialektów semickich. Przymiotnik sumeryjski jest obecnie luźno używany do opisu nie tylko języka, ale także ludzi i kultury, która rozwinęła się na równinie południowej Mezopotamii w tym czasie. Południowa część równiny stała się również znana jako kraina Sumeru. Nie można powiedzieć, ile z tej kultury należy przypisać osobom mówiącym po sumeryjsku, a ile tym mówiącym językiem semickim, ale pytanie to nie ma większego znaczenia, ponieważ wydaje się, że to połączenie wszystkich elementów populacji stworzyło odrębną cywilizację, która zostanie opisana w dalszej części tej książki. Ludzie o imionach sumeryjskich i semickich byli obecni w tym rejonie od czasu najwcześniejszych zapisów pisemnych pod koniec okresu Uruk. Początkowo ludzie o imionach semickich wydają się być skoncentrowani na północy równiny, na obszarze, który stał się znany jako Akkad, w pobliżu miasta Kisz. Nic nie wskazuje na to, że któraś z grup przybyła niedawno pod koniec czwartego tysiąclecia. Populacja mogła być mieszana od czasów najwcześniejszych łowców-zbieraczy, po których nie zachowały się żadne ślady archeologiczne. Z badania imion osobistych w dokumentach z następnich 500 lat można prześledzić stały wzrost liczby imion semickich w populacji w trzecim tysiącleciu i najwyraźniej odpowiadający temu spadek używania języka sumeryjskiego. Cooper zasugerował, że już w połowie trzeciego tysiąclecia mówiony język sumeryjski zanikał. Około 1800 r. p.n.e. proces ten został zakończony i język sumeryjski w ogóle przestał być używany. Stał się językiem liturgicznym i naukowym, tak jak łacina w średniowiecznej Europie. Nie wiemy na pewno, skąd przybyli Semici, którzy stanowili większość mieszkańców równiny. Sugerowano, że niektórzy prawdopodobnie pochodzili z grup koczowniczych, które żyły na północnych i zachodnich obrzeżach równiny sumeryjskiej. Inni mogli przybyć na równinę z gór Zagros na wschodzie. W przeszłości uważano, że ten napływ osób mówiących językiem semickim musiał spowodować konflikt, a nawet ludobójstwo, ale istnieje niewiele dowodów na konflikt, a żadnych na ludobójstwo. Wydaje się, że zmiana nastąpiła w wyniku stopniowego procesu infiltracji przez długi okres czasu, być może nawet tysiąc lat. W okresie, w którym używano języka sumeryjskiego, możemy po raz pierwszy zacząć identyfikować zmiany w strukturach społecznych i politycznych, a nawet identyfikować konkretne wydarzenia o znaczeniu historycznym. W jednym lub dwóch rzadkich przypadkach jednostki zaczynają wyłaniać się ze swojego pochodzenia, chociaż zwykły „człowiek z ulicy” jest nadal praktycznie nieznan. Wskazaliśmy już, że w okresie Uruk świątynia wydaje się być dominującą instytucją, ale okres ten mógł być świadkiem pojawienia się pierwszych świeckich władców. Dowody są skąpe, ale mamy przedstawienia w sztuce brodatej postaci, która nie jest kapłanem, noszącej rodzaj kapelusza Pathan. Prawdopodobnie mamy również słowo sharru, akadyjskie słowo oznaczające króla, w sylabariuszu późnego okresu Uruk. Od okresu Jemdat Nasr do końca okresu ED scena polityczna na równinie Mezopotamii charakteryzowała się wzorem miast-państw, które dominowały nad nią na zmianę, tworząc sojusze i rozbijając je w ciągle zmieniającym się kalejdoskopie. Nie wszystkimi miastami rządzący sumeryjscy książęta: Kisz na północy równiny był najwyraźniej domem dynastii semickiej od najdawniejszych czasów, sądząc po imionach władców jej pierwszej dynastii wymienionych na Liście Królów. Inne ważne miasta to Adab, Lagasz, Larsa, Ur i Uruk. Eridu, choć uważane w mitologii sumeryjskiej za najstarsze miasto na równinie, pierwotnie założone przez boga Ea, gdy ustanowił cywilizację, nigdy najwyraźniej nie było domem rządzącej dynastii. Nippur również cieszyło się szczególnym statusem jako religijna stolica równiny i dom boga patrona Sumeru, ojca bogów, Enlila.

Każde z tych miast, wraz z jego zapleczem osad satelickich, było uważane za dom jednego z głównych bogów panteonu. Ur należało do Nannara/Sina, boga księżyca, podczas gdy Isztar/Inanna, bogini miłości i wojny, miała swój dom w Uruk, gdzie mieszkał również bóg nieba Anu. Oczekiwano, że ci patroni będą bronić interesów swoich miast w radzie bogów, gdzie omawiano wszystkie główne decyzje dotyczące przyszłości ludzkości. To właśnie na tej radzie zapadła decyzja o zalaniu ziemi, ponieważ człowiek stawał się zbyt hałaśliwy i zakłócał spokój wielkich bogów. Ea wymknął się z rady, ostrzegł Utnapisztima w Shurruk/Fara o zbliżającej się katastrofie i w ten sposób umożliwił mu ucieczkę na arce i przedłużenie rasy ludzkiej. Biorąc pod uwagę totalitarną władzę bogów i ich nieco kapryśne sprawowanie jej, naturalne było, że pierwszym obowiązkiem władcy sumeryjskiego miasta było utrzymanie swojego bóstwa patronackiego w dobrym nastroju poprzez przestrzeganie wszystkich właściwych form kultu i częste prezenty, gdy pozwalał na to stan ekonomiczny narodu. Władca wydaje się być uważany za zastępcę i sługę boga-miasta i gdyby nie wywiązał się ze swojego obowiązku wobec tego boga, dobrobyt państwa nieuchronnie by ucierpiał. Wydaje się prawdopodobne, że początkowo władza spoczywała w rękach kapłanów i nie wiemy, jak pojawili się pierwsi świeccy władcy. Zasugerowano, że pierwotnie mogli być tymczasowymi przywódcami wojennymi, wybranymi spośród najlepszych wojowników, których stanowiska zostały zinstytucjonalizowane. Być może byli to w niektórych przypadkach charyzmatyczni mężczyźni ze specjalnymi mocami jakiegoś rodzaju lub po prostu seniorzy grupy starszych lub głowy najbardziej zamożnej rodziny rozszerzonej w danej miejscowości. Wiemy, że do ED III urząd władcy stał się w dużej mierze dziedziczny, przechodząc z ojca na najstarszego syna. Na przykład inskrypcje z Lagasz pokazują nieprzerwane pochodzenie przez co najmniej sześć pokoleń. Czasami władca zapisywał, że został specjalnie wybrany do tego zadania przez boga miasta, ale często było to chwytem używanym przez uzurpatorów, aby uzasadnić przejęcie władzy. Sargon z Agade twierdził, że został specjalnie wybrany przez boginię Isztar, chociaż jego pochodzenie było niejasne, a późniejsza tradycja mówiła, że był nieślubny. W języku sumeryjskim znanych jest wiele różnych słów oznaczających władcę i każde z nich wydaje się mieć określone znaczenie, którego nie zawsze łatwo nam ustalić. Najczęściej używane z nich to En, Ensi i Lugal. Pierwsze może wskazywać na status kapłański, drugie wydaje się być nieco mniej ważne i mniej więcej odpowiadać naszemu terminowi gubernator, podczas gdy trzecie jest prawdopodobnie najbliższe królowi w swoim znaczeniu. Słowo sharru lub król jest prawdopodobnie znane również od okresu Uruk IV i może być semickim odpowiednikiem Lugal. Glassner zasugerował, że tytuł ten jest przede wszystkim wojskowy. Znalaziono również różne inne tytuły, takie jak Król Czterech Kwartałów, który wydaje się być przyjęty nieco później przez władców, którzy dokonali znaczących podbojów poza samym Sumerem. Tytuł Króla Kisz również wydaje się mieć szczególne znaczenie i został przyjęty przez władców innych miast jako dodatkowe pióro w ich czapkach. Wydaje się, że sugeruje on szerszą władzę, być może nad całą równiną. W sporze, który trwał latami między miastami Umma i Lagasz, to król Kisz zwany Mesilim doprowadził do początkowego rozstrzygnięcia sporu, prawdopodobnie jako zwierzchnik obu miast, choć mógł być po prostu uczciwym pośrednikiem. Wydaje się, że władcy miast w okresie wczesnodynastycznym nie mieli absolutnej władzy; istnieją przesłanki, że w niektórych miastach mogły odbywać się zgromadzenia obywateli, które musiały ratyfikować ważne decyzje podejmowane przez władcę. Na przykład, gdy Gilgamesz chciał iść na wojnę, nie mógł tego zrobić, dopóki nie uzyskał zgody ludu. Wydaje się, że w czasach Gilgamesza odbyły się dwa zgromadzenia w Uruk i nie uzyskawszy zgody rady starszych, udał się on do rady młodych mężczyzn, którzy entuzjastycznie poparli jego propozycję (alternatywną interpretację można znaleźć w Katz 1987). Oczywiście jest, że kapłaństwo również sprawowało znaczną kontrolę polityczną, mając „gorącą linię” do bogów. Ta gorąca linia umożliwiała im interpretację znaków, które miały potężny wpływ na każdą sferę aktywności w społeczeństwie sumeryjskim. Znaki można było znaleźć w wielu zjawiskach naturalnych, takich jak lot ptaków, ale najpopularniejszą metodą było badanie wnętrza zwierząt ofiarnych. Obserwacja konfiguracji jelit i wszelkich nieprawidłowości była drobiazgowo badana,

porównywana z zapisami wcześniejszych obserwacji i wydarzeniami, które nastąpiły po nich, a następnie wykorzystywana do przewidywania przyszłości. Sny były również ważne w przepowiadaniu wydarzeń i istniały specjalne klasy kapłanów, którzy byli ekspertami w każdym z tych różnych typów wróżenia. Istniały również ograniczenia ekonomiczne na swobodę działania władcy. Pałac był ważnym właścicielem ziemskim, ale jego władza była równoważona, przynajmniej do okresu Agade, władzą świątyni. Obie instytucje kontrolowały dużą liczbę mężczyzn i kobiet, którzy pracowali dla nich za wynagrodzenie w postaci żywności i innych niezbędnych rzeczy i którzy, jak się wydaje, nie mieli swobody wypowiedzi, ani nie posiadali żadnej własnej ziemi. Wydaje się, że zajmowali oni w społeczeństwie pozycję bardzo podobną do pozycji chłopów pańszczyźnianego w średniowiecznej Europie, ale nie można posuwać tej analogii zbyt daleko. Oprócz pracy na roli, ludzie ci byli również wykorzystywani w przemyśle wytwórczym prowadzonym przez instytucje publiczne. W trzecim tysiącleciu nastąpił również wzrost prywatnej własności ziemi. Najwcześniejsze zapisy, jakie posiadamy, sugerują, że ziemia była własnością rodzin, a nie jednostek, a wszyscy mężczyźni członkowie rodziny musieli wyrazić zgodę na sprzedaż. Stopniowo praktyka ta ustała, a własność wydaje się przechodzić w ręce osób prywatnych. Kobiety mogły posiadać ziemię, a żony władców miast często administrowały bardzo dużymi majątkami we własnym imieniu, ale ziemia częściej należała do mężczyzn w rodzinie. W okresie Agade duże działki ziemi były dawane jego zwolennikom przez króla jako nagroda za ich usługi, a ilość ziemi w rękach prywatnych wydaje się wzrastać, podczas gdy istnieje niewiele dowodów na duże posiadłości świątynne z wcześniejszych czasów. Ilość bogactwa w rękach prywatnych również wzrosła, a pod koniec naszego okresu osoby prywatne wydają się być zaangażowane w handel dalekosiężny i inne działania handlowe, które wcześniej były prerogatywą państwa. Dowody są nadal bardzo ograniczone i może być konieczne ponowne rozważenie naszych wniosków w miarę gromadzenia większej ilości informacji. Jak już powiedzieliśmy, okres wczesnodynastyczny był świadkiem przeniesienia władzy politycznej z jednego do drugiego miasta na równinie. Władza miast-państw wydaje się być w dużej mierze ograniczona do południowej równiny, chociaż poszczególni władcy z powodzeniem dokonywali wypadów poza nią. Koniec okresu ED przyniósł ważne zmiany w tym wzorcu wraz z pojawieniem się Lugalzagesi z Uruk, sumeryjskiego gubernatora Ummy, który zdobył kontrolę nad całą równiną, a następnie dotarł aż do Morza Śródziemnego. W inskrypcji twierdził, że Enlil, bóg patron Sumeru, dał mu wszystkie ziemie między górnym a dolnym morzem, to znaczy między Morzem Śródziemnym a głową Zatoki. Wydaje się prawdopodobne, że ten podbój nie był niczym więcej niż udaną wyprawą łupieżczą, ale jest to pierwszy raz, kiedy sumeryjski książę twierdził, że dotarł do tego, co dla niego było zachodnim krańcem świata. Triumf Lugalzagesiego był krótkotrwały i został szybko pokonany przez rywala z dużo bliższego domu. Sargon z Agade, odnoszący sukcesy rywal i założyciel nowej, semickiej dynastii, najwyraźniej rozpoczął swoją karierę polityczną jako cześnik Ur-Zababy, króla Kisz. Odłączył się od Kisz, aby założyć nowe miasto Agade, które stało się bazą, z której rozpoczął kampanię podporządkowania sobie wszystkich miast na równinie. Sargon był groźnym żołnierzem i znaczącym administratorem. Stał się jednym z wielkich bohaterskich prototypów, na których wzorowali się późniejsi monarchowie, a wokół jego imienia narosło wiele legend i opowieści. Utrudnia to ustalenie prawdziwego zakresu jego podbojów, ale podobnie jak Lugalzagesi twierdzi, że dotarł do Morza Śródziemnego, a może nawet przeniknął do środkowej Anatolii. Późniejsza historia opowiada, jak kupcy w mieście Purushkanda w środkowej Anatolii zwrócili się do niego o pomoc w walce z uciskającym lokalnym władcą. Sargon wydaje się również zniszczyć szereg miast północnej Syrii, w tym, bardzo prawdopodobnie, niedawno odkryte miasto Ebla/Mardikh. Zaatakował również Elam na południowym wschodzie i kontrolował szlaki wodne aż do Zatoki. Oprócz tych wyczynów wojskowych, wydaje się, że scentralizował administrację, zreformował system datowania i podciął skrzydła starym miastom-państwom. Starał się również przestrzegać starych zwyczajów i, podobnie jak wielu jego sumeryjskich poprzedników, zbudował świątynię w Nippur, domu boga narodowego. Pomimo tego, jego długie panowanie zakończyło się

powstaniem powszechnym, które ostatecznie zostało stłumione przez jego następcę. Trzecim następcą Sargona, jego wnukiem Naram-Sinem, był inny wybitny przedstawiciel dynastii. Wydaje się, że poszedł w ślady dziadka i odzyskał pewną kontrolę aż do płaskowyżu anatolijskiego. Jego stele zostały znalezione w górach Zagros w miejscach takich jak Darbend-i-Gawr, upamiętniające jego zwycięstwa nad ludźmi gór, a zwłaszcza nad Lullubi, którzy występują jako pokonany wróg na jego najśłynniejszej steli zwycięstwa. On i jego poprzednicy byli również aktywni na wschód od Tygrysu, a zwłaszcza w Elamie, obszarze w pobliżu starożytnej stolicy Suzy, która wydaje się być w tym czasie państwem wasalnym. Naram-Sin prowadził kampanię jeszcze dalej i twierdził, że podbił ziemię Magan, obecnie powszechnie uważaną za znajdującą się w Zatoce Perskiej, prawdopodobnie obszar mniej więcej odpowiadający współczesnemu Omanowi. Podobnie jak Sargon, wprowadził również zmiany polityczne, z których najważniejszą było przyjęcie boskiego statusu pod koniec jego panowania po tych niezwykle udanych kampaniach. Doprowadziły one również do przyjęcia tytułu Króla Czterech Stron Świata. Trudno nam powiedzieć, jak to zerwanie z tradycją wyglądało dla jego współczesnych, ale mogło nie wydawać się zbyt oburzające. Ciekawe, że późniejsza tradycja utrzymywała, że dynastia upadła z powodu rażącej bezbożności zarówno Sargona, jak i Naram-Sina, ale wydaje się, że było to związane z budową świątyń w Nippur, a nie z przyjęciem boskości, co przechodzi bez komentarza. Wszyscy oprócz pierwszego z królów Ur III przyjęli ten sam status i po raz kolejny ruch ten wydaje się nie wywołać negatywnej reakcji. Jak powiedzieliśmy wcześniej, ogłaszając się bogiem, Naram-Sin zdołał zjednoczyć dwie główne potęgi w królestwie w swojej osobie. Imperium Agade zostało zniszczone przez ataki grupy plemion z gór, znanych zbiorowo jako hordy Gutium. Zeszli na równinę, rabując i płądrując, i osiedlili się tam na okres około pięćdziesięciu lat, chociaż zakres ich kontroli politycznej był prawdopodobnie bardzo ograniczony. Kilku kolejnych królów Agade zostało wymienionych po upadku imperium, którzy wydają się nadal rządzić szczątkowym królestwem na północy równiny. Wydaje się również prawdopodobne, że miasto Lagasz pod wodzą księcia/gubernatora Gudei i jego syna pozostało niepodległym państwem. Guti zostali ostatecznie wypędzeni przez koalicję starych miast-państw dowodzoną przez Utuhegala z Uruk, ale nie cieszył się on długo swoim sukcesem. On z kolei został pokonany przez jednego ze swoich byłych poruczników, Ur-Nammu z Ur, który mógł być również jego synem i który założył ostatnią z ważnych sumeryjskich dynastii, Trzecią Dynastię z Ur. Ur-Nammu wydaje się być tradycjonalistą i we wszystkich swoich inskrypcjach odnosi się do siebie w tradycyjnych terminach jako do sługi swojego boga Sina. Budował szeroko, nie tylko w samym Ur, gdzie odbudował świątynię i wielki ziggurat, którego pozostałości stoją do dziś, ale także we wszystkich innych głównych sanktuariach w swoim królestwie. Nie wiemy, czy jego panowanie rozciągało się poza samą równinę, chociaż typowy gwóźdź fundamentowy z tej daty, obecnie w muzeum w Kopenhadze, ma pochodzić z okolic Mosulu i mogą istnieć ślady aktywności Ur III w miejscu Tell Brak w regionie Habur w północnej Syrii. Następca Ur-Nammu, Szulgi, z pewnością musiał stoczyć serię bitew na wschód od Tygrysu, a jego następcą był czczony w mieście Esznunna w dolinie Dijala, które mogło już znajdować się pod kontrolą Ur. Nawet jeśli nie był częścią królestwa Ur, obszar na wschód od Tygrysu wydaje się być w strefie wpływów władców Ur. To Szulgi miał skonsolidować i zreorganizować królestwo Ur. Wprowadził nowe wagi i miary, założył szkoły skrybów i najwyraźniej przewodził ogromnej ekspansji służby cywilnej (Gibson i Biggs 1987). Pod koniec swojego panowania Szulgi powrócił do akadyjskiego zwyczaju i ogłosił się bogiem, zwyczaj ten kontynuowali trzej ostatni królowie dynastii. Panowanie Szulgiego charakteryzowało się okresem wielkiej prosperity, który trwał aż do panowania jego następcy Szu-Sina, który zbudował wielki mur, aby powstrzymać Amorytów z zachodu. Przebiegał on przez miejsce, w którym Tygrys i Eufrat są najbliżej siebie, co może sugerować, że wyznaczał północny zasięg jego królestwa. Ibbi-Sin, ostatni król, miał mniej szczęścia. Wydaje się, że plony rolne zaczęły spadać, co doprowadziło do poważnych problemów gospodarczych. Pogląd, że spadek ten był wynikiem nadmiernego nawadniania, został ostatnio zakwestionowany przez Powella, który kwestionuje wiele dowodów, na których opierała się hipoteza (Powell 1985). Potrzeba

więcej dowodów, aby rozstrzygnąć tę kwestię, ale wydaje się, że zbyt duży nacisk położono na ekonomiczne skutki nadmiernego nawadniania i towarzyszące mu zasolenie gleby. Malejące plony, seria nieurodzaju, nadmierna centralizacja, zdradzieccy podwładni i kolejna fala najeźdźców ze wschodu doprowadziły okres Ur III do niechlubnego końca, a Ibbi-San został zabrany w łańcuchach. Dwa lamentsy (Pritchard 1969) odnotowują wpływ, jaki upadek miasta Ur i jego królów miał na przyszłe pokolenia. Sumer jako byt zniknął z historii i nigdy nie powrócił, język sumeryjski przestał być używany, a wielka cywilizacja została nieodwracalnie zniszczona, chociaż dwa miasta, Isin i Larsa, przetrwały zniszczenie, aby przekazać część starych tradycji. Wiele zmian miało miejsce mniej więcej w czasie, gdy przestano mówić po sumeryjsku. Władza polityczna, po okresie rozbicia i zamieszania, wydaje się być na krótko skoncentrowana na północy Mezopotamii pod rządami pierwszego króla starożytnego królestwa asyryjskiego, Szamszi-Adada, a następnie, po jego śmierci, dominującą postacią stał się Hammurabi z Babilonu. Obaj ci królowie byli pochodzenia semickiego. Praktyczne wyginięcie języka sumeryjskiego, wraz z tymi zmianami politycznymi, stanowi wygodną przerwę w historii tego obszaru. Należy jednak pamiętać, że przerwa ta jest bardziej wygodą dla uczonych niż rzeczywistym wydarzeniem kataklizmicznym. Pomimo upływu prawie pięciu tysięcy lat, nadal można odnaleźć pozostałości sumeryjskiej kultury na świecie. Być może najbardziej znanym przykładem jest biblijna opowieść o potopie, która w wielu szczegółach przypomina legendę o Gilgameszu i jego wizycie u Ziusudry, sumeryjskiego Noego, który opowiada mu o wielkim potopie i o ucieczce z niego słowami, które powtarza Biblia. Sumerowie mogli być również pierwszymi ludźmi, którzy używali koła, a podczas budowy prawdopodobnie wynaleźli prawdziwy łuk, a także sklepienie wspornikowe i kopułę. Ich system liczenia, tak zwany system sześćdziesiątny, przetrwał również do dziś w pomiarze czasu z sześćdziesięcioma minutami w godzinie i w pomiarach stopni w okręgu. Można powiedzieć, że badanie Sumerów ma bezpośrednie, choć ograniczone, znaczenie dla rozwoju naszej własnej cywilizacji.